

MEMÒRIA

IGUALTAT I DIFERÈNCIA: MATERIALS PER A LA COEDUCACIÓ

1. INTRODUCCIÓ

1.1. Explicació del tema

El projecte que he desenvolupat respon a la perplexitat sorgida davant el fet d'una completa absència de noms de dones en els llibres de text de l'educació secundària, concretament en les matèries relacionades amb la Filosofia i l'Ètica com són: l'Estètica, la Sociologia, la Metodologia científica i la Lògica, la Psicologia; els Drets Humans i la Ciutadania. Les dones no hi són al llibres, però van existir i varen fer aportacions significatives. No pretenia esbrinar les causes de l'absència, tot i que del treball se'n poden extraure algunes d'elles que es fan patents de manera indirecta. El propòsit principal i explícit ha estat recuperar per a la memòria les filòsofes oblidades i rectificar el biaix encara androcèntric de l'educació actual.

La recomanació de la Comunitat Europea en matèria d'educació, reiterada en nombrosos documents és, per a tots els països que en formen part, aconseguir la igualtat d'oportunitats entre nois i noies. Aquest és un dels aspectes prioritaris que encara no s'ha assolit i que no és un tema menor atès que afecta a la meitat de la població.

1.2. Antecedents del tema objecte del treball

Fa ja molts anys que em vaig sensibilitzar pel tema que proposo. Des d'àmbits diversos, quan n'he tingut l'oportunitat, he procurat tractar el problema de l'oblit o la invisibilitat de les dones en la transmissió del saber.

Durant els anys vuitanta, a la Universitat Catalana d'Estiu (Prada del Conflent), concretament en el marc de l'àrea interdisciplinària de Ciències Socials, vaig impartir unes classes que pretenien analitzar la manera com els filòsofs havien vist les dones al llarg dels segles i el paper que els era atribuït com a inspiradores de saviesa, transmissores de misteris i portadores de valors eterns. Aleshores vaig analitzar el tema partint de textos de la literatura i la filosofia d'autors com Plató, Plotí, Gottfried

von Strassburg, Dante, Petrarca, Rousseau, Goethe, Novalis, Henri von Kleist i Nietzsche. Tinc la satisfacció de poder senyalar que aquest enfocament provocà interès perquè permetia comprendre i dialogar entorn de molts tòpics i estereotips del model femení, encara vigent en moltes persones, no només en la vida quotidiana sinó també en ambients acadèmics. Tot i l'experiència reeixida d'aleshores, cada moment exigeix una actualització del pensament, de les tècniques a emprar i de les estratègies per a l'acció, per aquesta raó he arribat al convenciment que és més interessant fer una aproximació afirmativa, és a dir des de les aportacions que les pròpies dones han fet al llarg de la història de la filosofia i la ciència.

L'octubre de 1990, vaig incorporar-me al projecte, endegat per la Dra. F. Birulés a la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona, amb el nom *Filosofia i Gènere*. L'objectiu bàsic era investigar la producció filosòfica de les dones mitjançant la recuperació i estudi dels seus propis textos, des de l'Antiguitat fins al segle XX. La idea coincidia amb el meu interès i m'hi vaig comprometre immediatament com a integrant d'un dels diferents grups de treball en què vàrem organitzar el Seminari. Des d'aleshores, el Seminari va realitzar, cada any, un parell de sessions obertes de posta en comú i també ha anat convidant investigadores d'altres universitats de l'Estat i de l'estranger. Es van realitzar tasques de recerca bibliogràfica i de lectura i anàlisi de textos escrits per dones els quals havien restat ignorats o oblidats totalment malgrat el seu interès i qualitat.

El curs 1992-93 és clau per al que respecta al treball que la llicència m'ha permès desenvolupar perquè fou quan vaig decidir vincular a l'Ensenyament Secundari, la recerca que duia a terme a la universitat. L'aplicació va concretar-se en l'elaboració de materials entorn de valors com la pau, el respecte del medi ambient i les relacions nois/noies, articulats en una unitat interrelacionada a la qual vaig posar el títol "Ecopacifisme i Coeducació".

El curs 1993-94, animada pel resultat del curs anterior, vaig incorporant-hi els Drets Humans com a fil conductor de la triple temàtica. L'experiència pedagògica va estar estimulante, per aquest motiu presentar-la a l'Escola d'Estiu (1994) organitzada pel Col·legi de Llicenciats. El curs gaudí de nombrosa assistència i l'intercanvi amb el professorat fou molt enriquidor.

El curs 1994-95 vaig repetir l'experiència per tercera vegada, plantejant aquella programació com a crèdit de 35 hs. format per quatre unitats didàctiques: 1) Drets

Humans. 2) Ecologia i Medi Natural. 3) Coeducació, Igualtat i/o Diferència. 4) Educació per a la Pau. La primera unitat era la base des de la qual es patia per a enfocar les altres tres unitats, era transversal respecte de les altres tres però, cadascuna d'elles també permetia obrir una finestra o vincle a la resta d'unitats. Tots eren temes transversals del currículum educatiu, que plantejaven la solidaritat entre les persones i els pobles, la convivència pacífica, les relacions amb el tercer món, la immigració, el respecte entre els sexes i la no violència. Per a l'alumnat, l'experiència va resultar força positiva, en general tothom va participar activament i s'hi va implicat força, tot i que de manera desigual. Les noies es van interessar per tots els temes mentre els nois, en general, ho van fer més per el primer i el tercer manifestant, envers el segon, reaccions a vegades divertides, altres d'irritació sentint-se "*petits reis destronats*" i altres francament interessats en reflexionar sobre els tòpics sexistes de la societat en que vivim i en modificar les seves pròpies actituds i comportaments. La tercera unitat didàctica "Coeducació: Igualtat o Diferència" vaig procurar introduir-la a través de jocs i activitats on fos necessària la participació activa de nois i noies. L'Escola d'Estiu (1995) fou, novament, un interessant espai de debat, de divulgació i d'intercanvi d'experiències amb el professorat.

L'any 1995 vaig arribar a la conclusió que era imprescindible modificar els continguts curriculars de totes les matèries, era un nou punt d'inflexió en la meva experiència pedagògica: calia incorporar les dones que han fet aportacions a les ciències, al pensament filosòfic, a la literatura, a la música i a les arts plàstiques, en definitiva a totes les especialitats i matèries. És impossible una autèntica coeducació entre els dos sexes si sistemàticament es prescindeix d'un dels dos, si s'ignora que hi ha hagut dones matemàtiques, compositores o filòsofes. Aquesta és encara una tasca pendent de realitzar en la majoria dels casos. Aquest repte fou el que em vaig proposar assumir en la meua especialitat, el pensament filosòfic.

El mateix any 1995 vaig endegar un "Grup de treball de Filosofia" a *Ca la Dona* amb el propòsit immediat de preparar alguna activitat filosòfica per a les Jornades dels XX Anys de Feminisme a Catalunya que es van celebrar al mes de maig de 1996 a Barcelona. Les Jornades varen aplegar més de 200 grups de dones de totes les edats i condicions i van ser una mostra de la gran riquesa i diversitat d'interessos de les dones, sobretot van fer evident la inquietud, la necessitat de veure i sentir altres dones en un espai de comunicació i intercanvi d'idees i d'experiències plural i obert. Durant aquells dies (24-26 de maig de 1996) el nostre grup va presentar diverses ponències i, per primera vegada, una Exposició de filòsofes sota el títol *Dona i pensament a*

Occident. Mesos després, un grup reduït vam decidir dedicar-nos intensament a refer i ampliar l'Exposició que adoptà el nom de *Dones Filòsofes* i aplegà 18 fotografies de dones amb unes breus biografies i extenses presentacions per èpoques. El cost econòmic va ser completament a càrrec nostre, per aquesta raó la presentació era molt senzilla, però atractiva, i va gaudir de molt èxit a tots els centres d'ensenyament on va exhibir-se. Aquesta Exposició itinerà durant dos anys (1997-99) per centres d'Ensenyament Secundari, centres de recursos (CRP), Biblioteques, i l'ICE de la Universitat de Barcelona en el marc del programa de Coeducació (febrer 1998). l'ICE de la Universitat de Barcelona, amb el propòsit d'aplicar les noves tecnologies a l'ensenyament, ens encarregà l'elaboració d'un CD com a material didàctic de suport. A aquest efecte les tres autores de l'exposició i del CD (Conxa Llinàs, Anna Masó i Mª José Sánchez) vam constituir un grup de treball dins l'ICE. Els continguts i el disseny van ser obra de totes tres i de l'elaboració informàtica (programa Power Point) se n'encarregà, amb entusiasme, un alumne de l'IES Mercè Rodoreda. Les tres autores van fer suggeriments i van supervisar la feina, especialment Conxa Llinàs qui, pel fet de treballar en aquest centre, va fer-ne un seguiment més quotidià. Va ser un treball senzill, però molt atractiu i didàctic, va ser editat el febrer del 2001 (S'inclou ANNEX).

Paral·lelament, l'any 1999, la Diputació s'interessà per l'Exposició i ens va fer l'encàrrec d'ampliar-la i donar-li un nou format. Ho vam fer tot incorporat-hi sis dones més, ara en són 24 i està formada per panells plegables, molt pràctics a l'hora d'instal·lar-los i situar-los en espais diversos. La nova Exposició s'ha anomenat *Les Dones i les Filosofies* i va ser inaugurada l'any 2000, per partida doble, el 2 de març al Col·legi de Periodistes i el 8 de març a Can Serra, la seu de la Diputació. El títol de l'actual exposició reflecteix la noció de pluralitat, no només perquè parteix i s'adreça a les dones de totes les condicions socials i personals, sinó perquè no entén la filosofia des d'una perspectiva tradicional. L'enfocament es refereix al pensament o la reflexió sobre disciplines diverses: Filosofia de la ciència, Filosofia del Dret, Filosofia Política, Estètica, Ètica, Filosofia social, ... Aquesta tercera versió és un producte de divulgació cultural i pedagògic excel·lent, gràcies al finançament de la Diputació. Indubtablement l'Exposició ha estat un gran encert, una extraordinària eina pedagògica i divulgativa. De tota manera la xarxa de la Diputació no són pròpiament els centres d'ensenyament sinó els Centres Culturals, Biblioteques, etc. La col·laboració entre els Ajuntaments i els IES que hi ha en cada municipi ha permès que l'Exposició hagi estat visitada per alguns grups d'alumnes però no és suficient. Es dona la paradoxa que la petita exposició autofinançada per les autores va ser visitada per molts més alumnes que l'actual exposició que té una qualitat molt superior.

El professorat dels centres d'Ensenyament que varen visitar l'Exposició ens demanaven reiteradament si teníem altres materials didàctics per emprar a la classe, amb antelació o posteriorment a la visita de l'Exposició. També el públic en general mostrava interès en disposar de més informació. La Diputació de Barcelona, sensible al tema, es va fer ressò de la demanda i, la tardor del mateix any 2000, decidí encarregar-nos un llibre que acompanyés l'exposició. Aquest llibre, ampliació de l'exposició, conté imatges, textos i bibliografia, les autores vam lliurar-lo per a la seva edició a la primavera de 2001. S'ha publicat aquesta tardor i en vam fer la presentació el 3 d'octubre de 2002 al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona en el marc del 10è SIMPOSI de l'ASSOCIACIÓ INTERNACIONAL DE FILÒSOFES (10 IAPh SYMPOSIUM) . Aquest és el darrer antecedent del treball que ara presento gràcies a la llicència retribuïda. S'inclou ANNEX.

A data d'avui disposem de tres materials amb el títol "Les dones i les filosofies": l'exposició, el CD i el llibre. Seria desitjable que ara el Departament d'Ensenyament que ha mostrat sensibilitat envers el tema amb la concessió de la llicència, continués donant-hi suport per tal que el treball que he realitzat arribi a bon terme. Queda encara molta feina, és a dir un llarg camí fins que el CD *FILÒSOFES. Igualtat i diferència: materials per a la coeducació* pugui ser editat, publicat i distribuït.

1.3. Objectius

1. Oferir models femenins d'autoritat intel·lectual a les noies.
2. Potenciar el reconeixement de la igualtat de drets polítics, socials i personals d'ambdós sexes, a través del respecte a la diferència sexual.
3. Estimular la confiança i la convivència entre noies i nois.
4. Assolir la paritat intel·lectual, psicològica i social entre noies i nois.
5. Fer justícia a les dones del passat, tot desfent el malentès comú basat en la noció que no han existit dones filòsofes i científiques.
6. Transformar la mentalitat androcèntrica dels nois, i també de moltes noies, encara força estesa a les aules en la relació entre nois i noies.
7. Deslegitimar tòpics i clixés misògins i sexistes que han difamat les dones al llarg dels segles i que encara perjudiquen la relació entre noies i nois.

2.

3. TREBALL DUT A TERME

El treball ha consistit en l'elaboració un CD que du per títol "FILOSOFES" i per subtítol el títol d'aquest projecte. S'ha utilitzat el programa Director de MacroMedia.

He volgut dur a terme el projecte emprant les noves tecnologies o Tecnologies de la Informació i Comunicació per tres raons: primer perquè aquest és un mitjà cada vegada més imprescindible a les aules i cap matèria no n'hauria de ser aliena. Segon perquè l'autora considera que la filosofia, entesa en el sentit més antic, com a bressol de tots els coneixements i desig de saber, però també entesa en un sentit contemporani, com a reflexió crítica i invitació al pensament, és summament necessària en el moment present i de cara al futur. I en tercer lloc perquè m'ha semblat una manera atractiva de fer visibles les filòsofes oblidades i difondre el seu pensament, una manera eficaç d'incorporar-les a l'educació del futur.

2.1. Disseny del pla de treball

El pla de treball constava de diverses fases:

1. En primer lloc calia determinar quines havien de ser les filòsofes a triar tot tenint present l'univers possible. S'havien de establir uns criteris de partida i un límits necessaris:
 - Representació de totes les èpoques.
 - Representació de diverses zones, regions o països, dins la cultura occidental.
 - Limitació a filòsofes mortes, tot i incloure l'època contemporània.
 - Representació de diversos enfocaments o especialitats (filosofia de la ciència, filosofia política, mística, etc.).
 - Disponibilitat de textos originals i traduïts.
2. En segon lloc vaig determinar l'estructura bàsica del CD: la presentació de cada filòsofa havia d'incloure una biografia, l'explicació de la seva aportació intel·lectual (aquesta era la part més difícil), uns textos, una bibliografia i imatges.
3. El tercer pas consistia en aconseguir les obres i llegir sistemàticament, fent fitxes d'allò significatiu en funció de l'estructura que volia donar al CD.
4. A partir del quart mes aproximadament, quan ja hi va haver una mica de material elaborat, es van començar les sessions de treball informàtic.
5. Simultàniament continuava realitzant les tasques de lectura, interpretació, conceptualització, redacció, i selecció d'imatges (descrites en l'apartat 2.2. i 2.3).

6. Calia iniciar les gestions per a incorporar la música al CD. Vaig pensar en algunes compositores: Hildegarda de Bingen per a l'època medieval, Mariana Martínez per al s. XVIII, Alma Mahler per al s. XIX però em calia una col·laboració, tenia la persona adequada però l'havia de localitzar. Vaig fer diverses gestions que finalment no han estat fructíferes.
7. Durant el tercer trimestre vaig acabar la redacció de sis pensadores. Faltava encara molta feina: la presentació, les introduccions a les èpoques històriques, els índex de noms, els índex de conceptes, peus de fotos, procedència de les imatges i la traducció de tot plegat. Vaig adonar-me -encara amb una previsió massa optimista- que no podria anar més enllà de tres filòsofes més.

La temporització que es desprèn del pla de treball pot sintetitzar-se com segueix:

Primer trimestre: Disseny, bibliografia, lectura (punts 1, 2 i 3)

Segon trimestres: Informàtica, treball intel·lectual i gestions (punts 4, 5 i 6)

Tercer trimestre: Informàtica, treball intel·lectual i gestions (punt 7)

Mesos de setembre i d'octubre: Tancament de la feina d'elaboració del CD, redacció de la memòria, resum i valoració de la llicència.

2.2. Metodologia emprada

La metodologia ha consistit bàsicament en l'aplicació dels següents mètodes:

- Recerca de les pensadores i les seves obres a les biblioteques, i d'una bibliografia sobre elles.
- Lectura i anàlisi d'algunes obres de les autores
- Sistematització, classificació i ordenació de tots els materials i continguts.
- Redacció de fitxes de noms de dones filòsofes i científiques.
- Redacció de fitxes temàtiques i de conceptes.
- Proposta d'un vocabulari conceptual que permeti superar expressions androcèntriques i evitar el sexisme lingüístic en l'àmbit de la Filosofia.
- Redacció d'una síntesi biogràfica i de l'aportació filosòfica i científica de les pensadores triades per a ser incloses en el CD
- Elaboració d'exercicis i jocs didàctics, per tal de facilitar la comunicació entre nois i noies i un aprenentatge distés.
- Elaboració d'una antologia de textos de les mateixes pensadores de les quals s'ha redactat una biografia i una aportació intel·lectual.

- Redacció d'unes reflexions teòriques, a tall de presentació adreçades especialment al professorat.
- Redacció de la memòria, resum, etc.

2.3. Descripció dels recursos utilitzats

Els recursos emprats han estat bàsicament de tres tipus:

- En suport paper: llibres de les filòsofes o sobre elles; atlas per a localitzar els llocs on van viure o van viatjar; enciclopèdies (Enciclopèdia Catalana i Britannica) i diccionaris (Diccionari Ferrarter Mora) per a informacions complementàries; premsa i altres documents diversos.
- En suport audiovisual: pel·lícules i vídeos; càmera fotogràfica.
- En suport multimèdia: ordinadors; impressora HP, scanner AGFA; disquets; CD.

4. RESULTATS OBTINGUTS

En elaborar un CD, el propòsit fonamental ha estat oferir a l'alumnat i al professorat una informació, pedagògicament adequada, sobre les aportacions intel·lectuals de les dones filòsofes, des de l'antiguitat grega fins a l'època contemporània. Es tracta d'un material adreçat a l'aula, útil per a professorat i alumnat de les matèries de filosofia, ètica, humanitats i ciències socials. Està pensat per un nivell de Batxillerat però pot ser utilitzat o consultat pel professorat per a les classes de segon cicle d'ESO. El CD inclou:

- Presentació general
- Introduccions històriques
- Biografia i exposició de l'Aportació filosòfica de cadascuna de les filòsofes incloses.
- Textos originals de les filòsofes
- Imatges
- Bibliografia
- 2 Annexos: índex de noms i de conceptes accessibles a través de *links*
- Activitats (jocs didàctics)

El CD està presentat en versió bilingüe CATALÀ/CASTELLÀ. La versió original ha estat la catalana i se n'ha fet traducció al castellà. Les traduccions dels textos de los

filòsofes, sempre són directes de la llengua original. Quan s'ha trobat una traducció publicada s'ha utilitzat. Si no ha estat així s'ha traduït del francès, anglès o alemany. En tots els casos s'ha indicat la referència bibliogràfica i el nom del o la traductora.

Els continguts inclosos en el CD han estat convenientment organitzats i indexats. Per exemple: Biografia, Aportació intel·lectual, Textos, Activitats, Obres i Bibliografia i Filmografia sempre que ha existit, índex de noms i índex de conceptes. El treball està pensant de manera que es puguin optimitzar els resultats del treball realitzat a través d'aplicacions diverses com poden ser comentaris de textos, amb aquesta finalitat es dóna la possibilitat d'imprimir els textos de les filòsofes, també pot servir de base a treballs de recerca, per aquesta raó hi ha una extensa bibliografia.

El projecte inicial era més ambiciós, l'autora pretenia incloure més filòsofes i presentar-lo no en versió bilingüe sinó trilingüe, amb la finalitat que pogués tenir una dimensió exterior de manera immediata, a causa de la convicció que realment el marc cultural en què ens hem de moure no es limita a Catalunya. De fet la traducció castellana està pensada no només per tal de poder difondre el treball a Espanya sinó sobretot per tal de fer-lo arribar als països llatinoamericans on l'autora d'aquest treball va viure part de la seva infantesa i adolescència. Aquests detalls de concreció no es van explicitar al projecte presentat però estaven en l'ànim de l'autora. La realitat però ha mostrat la impossibilitat d'acomplir aquest ambiciós propòsit. L'extensió s'ha hagut de limitar a causa del rigor amb que s'ha volgut enfocar cadascun dels aspectes. S'ha tancat, provisionalment, al dia d'avui amb 7 filòsofes, un nombre prou significatiu, i d'un pes considerable. No obstant, he d'advertir que falten les traduccions catalanes dels textos d'Heloïsa del Paràclit i de Lou v. Salomé, les quals no he pogut acabar per a la data d'avui. També ha estat impossible introduir música al CD, no per manca de previsió o programació, atès que d'ençà el mes de gener vaig intentar localitzar la persona idònia per assessorar-me a l'hora de fer la selecció musical. Tot i les converses positives al respecte, dificultats d'ordre divers van obligar-me a prendre finalment la decisió de renunciar de moment a incorporar la música. Ha estat un treball laboriós a causa de les tasques de lectura i interpretació, de redacció i de traducció i revisió. També l'elaboració informàtica ha estat complexa pel que fa al disseny i pels nombrosos *links* o vincles introduïts. De tota manera l'autora té el propòsit de continuar el projecte, més poc a poc, tot i que hagi finalitzat el període de la llicència, perquè aquest ha estat un repte en el qual hi ha posat il·lusió, esforç i un compromís personal. Potser el Departament d'Ensenyament pot, si ho considera oportú, continuar donant suport a aquest treball amb d'altres mitjans o d'alguna altra manera.

5. BIBLIOGRAFIA

4.1. Algunes de les obres de les filòsofes incloses en el CD:

CAPMANY, Maria Aurèlia, *El gust de la pols* (1962), Barcelona, Edicions 62, 1986

- *La pluja als vidres* (1963). Títol original de l'obra: El cel no és transparent.

- *La dona a Catalunya*, Barcelona, Ed. 62, 1966

- *Un lloc entre els morts* (1967), Barcelona, Ed. 62, 1995

- *Dia sí, dia no*, Barcelona, Llibres de Sinera, 1968

- *Quim/Quima* (1971), Barcelona, Ed. Planeta, 1991

- *Pedra de toc, 1970-1974* (2 volums), Barcelona, ed. Nova Terra, 1974

- *Dietari de prudències*, Barcelona, ed. Nova Terra, 1982

CHATELET, Madame du, *Institution de Phisique* (1740).

- *Discours sur le bonheur* (1747). Trad. castellana de Alicia Martorell *Discurso sobre la felicidad*, Madrid, Ed. Cátedra, 1997. En el mateix volum s'inclou una selecció de la *Correspondència*.

- *Correspondance* (1733-1749). Trad. castellana de Alicia Martorell *Correspondencia* inclosa en el mateix volum del *Discurso sobre la felicidad*, Madrid, Ed. Cátedra, 1997.

- *Dissertation sur la nature et la propagation du feu* (1744). Trad. castellana de Carmen Mataix *Disertación sobre la naturaleza y la propagación del fuego*, Madrid, Ed. Facultad de Filosofía de la Universidad Complutense, 1994.

HELOÍSA Y ABELARD, *Cartas de Abelardo y Heloísa*. Amb introducció de Carme Riera i Pròleg de Paul Zumthor. Traducció de Cristina Peri-Rossi. Palma de Mallorca, Ed. J. De Olañeta, 2001⁵.

MEAD, Margaret, *Coming of Age in Samoa*, 1928. Trad. cast. *Adolescencia, sexo y cultura en Samoa*, Barcelona, Laia, 1972.

- *Growing Up in New Guinea*, 1930, new ed. 1975. Trad. cast. *Educación y cultura, Buenos Aires, Paidós*, 1962.

- *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935, reprinted, 1968.

Trad. cat. de Jordi Civís i Pol *Sexe i temperament en tres societats primitives*, Barcelona, Ed. 62/Diputació de Barcelona, 1984. Trad. cast. de Francesc Gironella *Sexo y temperamento en las sociedades primitivas*, Barcelona, Laia, 1973.

- *Balinese Character: A Photographic Analysis*, 1942 (with Gregory Bateson).
- "Ruth Fulton Benedict, 1887-1948", *American Anthropologist*, vol. 51, 1949.
- *Male and Female*, 1949, new ed. 1975.
- *Continuities in Cultural Evolution*, 1964.
- *Anthropology: A Human Science*, 1964.
- "Ruth Benedict", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 2, 1968.
- *Culture and Commitment*, 1970. Trad. cast. *Cultura y compromiso*, Buenos Aires, Grámica, 1971.
- *A Rap on Race*, 1971 (with James Baldwin).
- *Blackberry Winter: My Ealier Years*, 1972. Trad. cast. *Mis años jóvenes*, Barcelona, Galba, 1976.
- *Autobiography*, 1974.
- *Ruth Benedict*. Biografia, 1974.
- *Letters from the Field: 1925-1975*, 1977. Trad. cast. *Cartas de una antropóloga*, Barcelona, Bruguera, 1983.

SALOMÉ, Lou von, *Im Kampf um Gott* (1885). *Una lucha por Dios*

- *Sobre el sentimiento religioso* (1885)
- *Hendrik Ibsens Frauengestalten* (1892)
- *Friedrich Nietzsche in seinen Werke* (1893). Trad. cast. *Nietzsche*, Ed. Zero, Madrid, 1978. Introducció i trad. de L. Pasamar.
- *Ruth* (1895)
- "Jesús el jueu", 1896. Article.
- *Die Erotik* (1910). Trad. cast. *El erotismo*, Palma de Mallorca, Olañeta Ed., 1993. Pròleg de E. Pfeiffer i trad. de M. Grimalt. Inclou 4 assaigs: "El ser humano como mujer" (1899), "Reflexiones sobre el problema del amor" (1900), "El erotismo" (1910) i "Psicosexualidad" (1917).
- *La casa*, 1904 publicat 1919. Conte.
- *Ródinka*, 1901-04 publicat 1923. Conte .
- *El narcisismo como doble dirección*, Barcelona, Tusquets, 1982.
- *Rainer Maria Rilke. Buch des Gedenkens* (1928)
- *In der Schule bei Freud* (1931). *Aprendiendo con Freud*, Barcelona, Ed. Laertes, 1981.
- *Lebensrückblick. Grundriss einiger Lebenserinnerungen* (1951). Trad. cast. *Mirada retrospectiva*, Alianza Editorial, Madrid, 1980
- *Biefwechsel: Rainer Maria Rilke/Lou Andrés Salomé* (1952). Trad. cast.

- parcial, Barcelona, Olañeta Ed., 1981. Pròleg de P. Klossowski, posfaci de M. Morey i trad. de J. M. Fouce.
- *Correspondance avec Freud suivie du Journal d'une année (1912-1913)*, Paris, Gallimard, 1978.
- *Fenitschka* (1898). Trad. cast. *Fenitschka. Una divagación*, Barcelona, Ed. Icaria, 1986. Trad. de Angela Ackerman.

TERESA DE ÁVILA, Vida, 1562-65

- Camino de perfección, 1565-70
- Las Moradas del Castillo interior, 1577
- Las fundaciones (1580). Las fundaciones. Las moradas, Madrid, Edaf, 1970.
- Pensamientos
- *Obras completas*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1951. Edición a cargo de Efrén de la Madre de Dios.

VARNHAGEN, Rahel, *Ein Buch des Andenkens für Ihre Freunde*, Edició de Karl August Varnhagen, Berlín, 1834 (Un llibre de records per als seus amics). 3 vol.

- *Briefwechsel zwischen Rahel und David Veit*, Herausg. von Ludmilla Assing, 2 Bande, Leipzig, 1861.
- *Rahel und Alexander von der Marwitz in ihren Briefen*, Herausg. Von Heinrich Meissner, Gotha, 1925.
- *Rahel Varnhagen und ihre Zeit* (Briefe 1800-33), München, Friedhelm Kemp, 1966-68.

4.2. Altra bibliografia utilitzada

AYUSO LÓPEZ, Teresa, i altres, *Fuentes documentales sobre el trabajo de las mujeres*, Madrid, Akal Ediciones, 1997 (Biblioteca de recursos didácticos).

BIRULÉS, Fina (comp.), *Filosofía y género. Identidades femeninas*, Pamplona, ed. Pamiela, 1992.

BRUZZESE, M., i MARTINO, G. de, *Las Filósofas*, Madrid, Cátedra, 1966.

CAMPS, Victoria, *Virtudes públicas*, Madrid, Espasa Calpe, 1990.

CARRASCO, Cristina, *El trabajo doméstico: un análisis económico*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1988.

- CORTINA, Adela, *Ética mínima*, Madrid, Tecnos, 1996.
- DURAN, M. Ángeles, *Liberación y utopía*, Madrid, Akal editor, 1982.
- GARCIA PLEYAN, Clara i ROSET FÀBREGA, Montserrat, *La lluita pels drets de les dones. Història del feminisme*, Barcelona, Graó Editorial, 1992 (Biblioteca de la Classe)
- EHRENREICH, Bárbara i ENGLISH, Deirdre, "Brujas, comadronas y enfermeras. Historia de las sanadoras", Barcelona, La Sal, 1981 (Cuadernos inacabados).
- EHRENREICH, Bárbara i ENGLISH, Deirdre, "Dolencias y trastornos. Política sexual de la enfermedad", Barcelona, La Sal, 1981 (Cuadernos inacabados).
- FRAISSE, Geneviève, *Musa de la razón*, Madrid, Cátedra, 1991.
- FRAISSE, Geneviève, *La diferencia de los sexos*, Buenos Aires, Manantial, 1996.
- GUTIÉRREZ ÁLVAREZ, José, *Mujeres, socialistas*, Barcelona, Ed. Hacer, 1986.
- HARRIS, Marvin, *Vacas, cerdos, guerras y brujas. Los enigmas de la cultura*, Madrid, Alianza Editorial, 1974.
- HELLER, Agnes, *La revolución de la vida cotidiana*, Barcelona, Península, 1982.
- JUFRESA, Montserrat, *Saviesa i perversitat: les dones a la Grècia Antiga*, Barcelona, Ed. Destino, 1994.
- LAKOFF, Robin, *El lenguaje y el lugar de la mujer*, Barcelona, Ed. Hacer, 1981.
- MERLEAU-PONTY, Maurice, *Lo visible y lo invisible*, Barcelona, Seix Barral, 1970.
- RICH, Adrienne, *Sobre mentiras, secretos y silencios*, Barcelona, Icaria, 1983.
- RODRÍGUEZ MAGDA, Rosa M^a, *Mujeres en la historia del pensamiento*, Barcelona, Anthropos, 1997.
- SEGURA SORIANO, Isabel, *Un día qualsevol. Història de la vida quotidiana de les dones*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1989.
- SENDON, Victoria, *La España herética*, Barcelona, Icària, 1993.
- THÉBAUD, Françoise, (directora), *Historia de las mujeres*, Madrid, Taurus, 1993 (5 vol.).
- SENDERI, *Nois / Noies. Gènere i discriminació*, Vic, Eumo Editorial, 1993

STUART MILL, John i Harriet Taylor, *La igualdad de los sexos*, Madrid, Guadarrama, 1973.

STOLCKE, Verena, "De padres, filiaciones y malas memorias. ¿Qué historias, de qué antropologías?", BESTARD i CAMPS, (Coord.), *Después de Malinowski. Modernidad y posmodernidad en la antropología actual*, Tenerife, Universidad de la Laguna, 1993.

UNESCO, *Recomanacions per a un ús no sexista del llenguatge*, Barcelona, Centre Unesco de Catalunya, 1992.

VALCÀRCEL, Amelia, *Sexo y filosofía. Sobre mujer y poder*, Barcelona, Anthropos, 1994.

6. ANNEXOS

Les dones i les filosofies, CD i llibre.

Anna Masó
Barcelona, 31 d'octubre de 2002